

De Weerklank

KLEINE BIJDRAGE AAN EEN DOVEMANGSPREK

In deze kleine bundeling van teksten vindt u de voortzetting van discussies, die elders aangeheven werden, maar daar naar mijn smaak onvoldoende uitgewerkt werden. Hier neem ik dan de gelegenheid om die bijdragen verder uit te werken, te bekritisieren en eventueel van voetnoten en voorbeelden te voorzien.

Deze bijdrage werd aangedreven door een persoonlijke onvrede met bepaalde perspectieven, hypothesen en analyses, maar overstijgt tegelijkertijd op verschillende manieren het doodlopende pad van de kritiek om de kritiek. Op die manier illustreert deze kleine publicatie één van haar inhoudelijke posities: de schaduw van de weigering werpt altijd al haar licht op iets anders, iets dat de toe-eigening waard is.

Hetgeen de voorgestelde teksten uitzonderlijk maakt, is niet hun kwaliteit of de overtuigingskracht die ze al dan niet bevatten: hun bijzonderheid ligt opnieuw in het banale feit dat ze de ingekooide schepsels zijn van één-en-dezelfde persoon. Dat alleen maakt hen reeds de moeite waard; dat alleen maakt dat deze publicatie zowel qua opzet als qua inhoud radicaal verschilt van een collectieve inspanning.

De vrucht van deze oefening ligt in mijn handen: als een klinkende overeenkomst met mezelf, een vastere greep op de wereld of als de rust van een bezonken beschouwing.

Inhoud

HET HART OP TAFEL

DOEN EN LATEN

DE KOOI VAN HET BESTAANDE

HET HART OP TAFEL

De gevoeligheid in de subversieve tekst

Er zijn weinig antoniemenparen die zo sterk ingebed zijn in ons denken als de valse tegenstelling tussen redelijkheid en gevoeligheid. De geschiedenis kan beschreven worden als een pendelbeweging tussen de twee, waarbij de pendule nu eens in de ene, dan weer in de andere richting doorslaat. In elk van ons voert nu eens het ene, dan weer het andere spookgezelschap het hoge woord.

Veeleer dan een afrekening met, lijkt het humanisme in veel opzichten een sluwe voortzetting van het christendom. Het huis van God werd met de nodige heisa ontruimd, maar niet veel later trok in diezelfde vorm een andere inhoud. Zo werd de klassieke, door het christendom op de spits gedreven tegenstelling tussen lichaam en ziel vervangen en aangevuld door de tegenstelling tussen rede en passie. De rede bleef net zoals de ziel een element van verhevenheid, van universele en ware kennis, terwijl de passie het onbetrouwbare beest bleef, de vergankelijke zintuiglijkheid, het particularisme van het individu, de zondige zelfzucht. Als bastaardkind van het humanisme deelt de anti-autoritaire traditie in deze culturele gespletenheid. Op de ene oever zoekt Kropotkin in het slijk der aarde naar het redelijke principe dat het anarchisme voorschrijft, op de andere oever laat de leeuw Bakoenin brullend zijn passies de vrije loop. Maar ze volgen dezelfde culturele bedding, meer zelfs: hun onderling geduw en getrek stuwt de rivier meanderend door het historische landschap. In beide gevallen wordt een concrete eigenschap verheven tot een roeping of een principe dat zich letterlijk losmaakt van de persoon die het belichaamt. In beide gevallen worden eigenschappen die elkaar overlappen en aanvullen ontkend in hun intieme verhouding.

Sinds het einde van de tweede wereldoorlog heeft het kamp van de redelijkheid zonder enige twijfel de zwaarste klappen gekregen: het werd beschuldigd van moordende efficiëntie, vernietigende functionaliteit en kille boekhoudkunde. De redelijkheid werd geïdentificeerd als staatsinstrument bij uitstek; als taal van de autoriteit en de ideologie. Deze deconstructie van de rede en haar grote verhalen kondigde een keerpunt aan in de richting van de gevoeligheid. In die wending wordt ze gespiegeld aan de redelijkheid en krijgt dus alle kwaliteiten toegedicht die de abstracte redelijkheid ontbeert. De gevoeligheid wordt een element van vrijheid, spontaniteit en natuurlijkheid. Nota bene in teksten van anarchistische signatuur maakt deze dweperij met gevoelstermen en de veronderstelde vrijheid en wildheid die gevoelens vertegenwoordigen opgang. In deze teksten wordt de gevoeligheid met een aura omkleedt dat zich kan meten aan het dogma van de redelijkheid.

Dit artikel probeert aan te tonen dat de gevoeligheid als een verzelfstandigd gegeven van hetzelfde bedje ziek is als de redelijkheid. In het spiegelgevecht tussen redelijkheid en gevoeligheid keren we ons nu naar de parade van de ene, dan weer naar die van de andere, maar nooit worden het onze eigen bewegingen.

Laat ons de spookgedaanten van 'de' redelijkheid en 'de' gevoeligheid uitkleden om te zien hoe ze ineenschrompelen tot wat ze werkelijk zijn: eigenschappen van mij, die zonder mijn belichaming en zonder mijn bewustzijn ogenblikkelijk vervliegen. We kunnen zien hoe die eigenschappen in onze dienst kunnen staan, maar ook hoe ze zich kunnen verzelfstandigen en ons zo in hun greep kunnen krijgen.

De redelijkheid troont in mij als de christelijke ziel in het duivelse lichaam. Dat lichaam is een bodemloos vat waarin de stroom van onstandvastige zintuiglijke indrukken op smaak gebracht wordt door gevoelsmatige neigingen en driften. Dit woelige gevolg handelt impulsief en onttrekt zich aan elk bewustzijn: het is erop uit onze persoonlijkheid (onze wil en redelijkheid) te schrappen en ons genadeloos op sleeptouw te nemen. Enkel de hoog getroonde redelijkheid kan, naar analogie met de ziel, dit losgeslagen span onder de teugel brengen. Het zielsprincipe (de wil, de rede) is wat uit de vergankelijke maalstroom van indrukken het redelijke principe of de eeuwige wet kan puren. Het is dus de redelijkheid die ons uit de verblinding van de eenmaligheid en de vergankelijkheid haalt en terug tot onszelf brengt, tot ons durende wezen of onze *ziel*.

Een kleine stap voert ons vanuit deze psychologie naar de keukensociologie van de moderne samenleving, waarin het gepeupel te hoop loopt en, onder invloed van impulsieve neigingen en noden, de redelijke ordening en haar vertegenwoordigers voortdurend dreigt te verstoren. Enkel de wilskracht en de redelijke vastberadenheid van 'het hoofd' kunnen de revolte uit de onderbuik bedwingen.

Dit schema van een redelijke leiding en een gevoelig gevolg, heeft zich steeds subtiel opgelegd aan het subversieve denken en de strategische uitlopers daarvan. Bijvoorbeeld door de redelijkheid te bevestigen in haar bevoorrechte positie: in het streven naar een wetenschappelijkheid die de analyse onwrikbaar en onfeilbaar zou maken (het 'wetenschappelijke' socialisme, het natuurwetsdenken van Kropotkin), maar ook in de aanname dat de toekomstige maatschappij er een zou zijn van redelijkheid en orde; precies die begrippen waarop ook het bestaande bestel zich beroept. Een retorisch elegante beweging, maar toch vooral een schijnbeweging, want wie garandeert er dat de échte redelijkheid niet dezelfde wrange bijmaak heeft als degene die vandaag het hoge woord voert? De staat mag dan al vernietigd zijn, de orde en de redelijkheid blijven in ons rondspoken. Wie weet zelfs *haar* orde en *haar* redelijkheid - die van de staat.

Hetzelfde schema legt zich ook op aan meer strategische opvattingen: de min of meer avant-gardistische strekkingen ontlenu hun strategie rechtstreeks aan de hypothese van een 'bewuste' (redelijke) minderheid die het voortouw neemt en ervoor moet zorgen dat de massa - die even amorf is als de avantgarde specifiek - haar meest wilde woede in de juiste richting laat uitbarsten. Wie daarna de (redelijke) touwtjes weer in handen neemt, spreekt voor zich.

In elk van deze gevallen ontmoeten we een redelijkheid die zich losgeweekt heeft uit haar individuele belichaming: wat één van de vele eigenschappen van één individu was, werpt zich telkens op als het échte individu - het redelijke *wezen*. De onredelijkheid (het gevoel, de wilde associatie, de wanorde) en ook de onredelijke (de dwaas, de oproer-

kraaier-na-het-oproer) worden verwezen naar het cachot: de diepste kelder van onze persoonlijkheid of de nog diepere van onze gezelligheid. Natuurlijk is de grote opsluiting altijd een wanhoospoging: natuurlijk blijft de gevoeligheid de redelijkheid aankleven, maar dan clandestien, verkleed als redelijke evidentie of twijfel en dus onttrokken aan het bewustzijn, aan mijn eigenheid.

*

De verzelfstandiging van de redelijkheid die in het voorgaande geschetst werd, heeft echter nog een ander gevolg: ze roept een oppositie in het leven, een tegenovergestelde zelfstandigheid. Elke schepping splijt het heelal in tweeën. Met het licht komt dus de duisternis en met de redelijkheid de onredelijke gevoeligheid en alles wat daartussen ligt, vlucht weg in de duistere verbanning of in het daglicht. Elk tussengebied, elke intimiteit of elke overlapping tussen gevoel en rede wordt ingelijfd in één van de beide kampen. En als het ene kamp gepromoveerd wordt tot het redelijke 'wezenlijke', werpt dit onvermijdelijk een schaduw op de 'onredelijke' dimensies van onze ervaring, die een miskennis van ons wezen worden.

En toch komt pas met de vergoddelijking van de rede het sluipende besef opzetten dat ook de satan tot de engelschare behoorde. Er komen scheuren in de tegengestelling, maar die scheuren tasten de tegengestelling zélf nog niet aan.

Tegenover de gevoeligheid werd bijvoorbeeld ingebracht dat ze te vergankelijk was om ons iets te kunnen leren. De rede daarentegen kon uit de veranderlijkheid duurzame wetten puren. Veel moeilijker bleek het voor die rede om de waarheid van die wetten niet als meer waar te gaan zien dan de veranderlijkheid waaruit ze geput was. De

rede neigde met andere woorden naar ideologie: ze begon de werkelijkheid aan te passen aan haar begrip van de werkelijkheid of ze nam haar begrip voor werkelijkheid. De schepsels van het redelijke spook (de ideeën, overtuigingen) leken heel erg vatbaar voor deze sclerose: zodanig zelfs dat de veronderstelde veelheid, veranderlijkheid en vloeibaarheid van de gevoelswereld steeds aantrekkelijker begonnen te lonken.

Langzaam aan groeit eveneens het besef dat alles met redelijkheid gedaan kan worden; dat de rede dus een instrument is dat de morele kwaliteiten pas overneemt van zijn eigenaar. Iedereen is misschien letterlijk voor rede vatbaar, maar dan toch vooral voor *zijn* redelijkheid. Maar dit egoïsme ten aanzien van de redelijkheid is halfslachtig: het is de omgang met zo'n schandelijk gezelschap als het egoïsme die teleurstelt, niet de absurde aanname dat er een redelijkheid zou bestaan die aan niemand toebehoort. Integendeel, deze spookredelijkheid blijft men beschouwen als de ideale belichaming van belangeloosheid, eeuwigheid en waarheid: als de heilige geest zeg maar.

*

Deze barsten en illusies en de historische pijnscheuten die er rechtstreeks en onrechtstreeks uit voortkwamen, brachten toch niet de tegenstelling tussen rede en passie aan het wankelen. Integendeel, ze kristalliseerden de tegenstelling nog sterker uit door de gevoeligheid uit haar schaduwen bestaan te halen en haar te spiegelen aan het spook van de redelijkheid. De redelijke mens wordt nu een 'gevoelsmens' en net zoals de redelijkheid veronderstelt ook de gevoeligheid een hele resem kwaliteiten: zachtheid, vrouwelijkheid, intuïtiviteit, spontaniteit, wildheid, vrijheid, natuurlijkheid. De gevoeligheid

is een antidotum voor ideologie en verstar-
ring, beschaving en cultuur, autoriteit en
gehoorzaamheid. Een hele resem publica-
ties van anarchistische tendens of signatuur
heeft zich in deze wending ingeschreven en
laat de ideologiekritiek hand in hand gaan
met een discours dat sterk emotioneel ge-
kleurd wordt. De kille rationaliteit van de
gewapende strijd slaat om in de gewapende
vreugde; de revolutionaire vastberadenheid
wordt een onstuitbaar en wild verlangen; de
twijfel wordt angst; de revolte wordt woede.
Vaak gaat deze hertaling van het rationalis-
tische discours naar een emotief discours
ook gepaard met een sterk gekruide beeld-
spraak: de revolte of de subversie wordt een
spel en we lijken door het leven te dansen.

Maar bevrijden we ons met die pirouette wel
uit de ideologie en de verstar-
ring, of verdie-
pen we de tegenstelling door na de redelijk-
heid, nu de gevoeligheid eer aan te doen?

*

Voor eerst is de oude, degelijke redelijkheid
natuurlijk nooit vrijgesteld geweest van een
gevoelsmatige toets: ernst, zekerheid, be-
heersing... De paniek die haar voorstanders
overvalt wanneer er aan haar algemeen-
geldendheid getornd wordt, levert bijkom-
mend bewijs. Maar natuurlijk
geldt ook voor elk discours
dat de passies de teugels
viert, dat het doorspekt is
met redelijkheid en dus
ook onderhevig is aan
alle beperkingen van die
redelijkheid. Langzaam-
aan dringt de conclusie
zich op dat niet de aan-
of afwezigheid van de ene of
de andere bepalend is, maar
eerder de mate waarin we

hun samengaan bevestigen of ontkennen.
De redelijkheid is problematisch omdat ze
haar gevoelsmatigheid ontkent én omdat ze
boven mezelf uit geheven wordt; als iets dat
ook zonder mijn lichaam bestaat en een doel
op zich wordt dat geen rekenschap meer af-
legt aan de werkelijkheid. De gevoeligheid
is van hetzelfde bedje ziek als ze haar redelij-
ke hand-in-hand ontkent en zich losweekt
van mijn belichaming en de situatie die ze
beantwoordt.

In de ene en in de andere zin ideologiseert
de tegenstelling onze visie op de werkelijk-
heid. Maar we zagen ook hoe binnen de
tegenstelling zowel de redelijkheid als de
gevoeligheid verzelfstandigd worden: ze
worden losgekoppeld van een concrete, in-
dividuele belichaming en belangstelling om
belangeloze spoken te worden. Ook worden
ze losgeweekt van de situatie waarop ze een
instrumenteel antwoord boden om een doel
op zich te worden. We lichten het voorgaan-
de toe met een voorbeeld.

1) In handen van de redelijkheid zouden we
ertoe verleid kunnen worden om een revolte
met goede redenen te omschrijven. Daarbij
zouden we een gevoelscomponent uit het
oog kunnen verliezen: de woede, de wraak-
neming. Maar een verzelfstandigde rede-
lijkheid zal er ook toe leiden dat we *onze*
redenen projecteren op anderen (de analyse
wordt veralgemeend) én dat we ervan uit-
gaan dat de analyse ook van toepassing is op
andere situaties (de analyse wordt een doel-
op-zich en verstart).

2) In de greep van de gevoeligheid worden
we ertoe verleid om de goede redenen in de
schaduw te stellen van het gevoel dat we
in de revolte projecteren. We kunnen niets
zeggen over de redenen, maar het minste dat
we zonder meer kunnen bevestigen is dat

het gaat om een woede-uitbarsting. In het slechtste geval worden alle redenen zelfs geëvacueerd in naam van de spontane, niet recupereerbare woede. We kunnen onszelf dan een bijkomende medaille opspelden omdat we zo ideologiekritisch zijn. Dat het om woede gaat en niet om wraak bijvoorbeeld nemen we gemakkelijks halve aan. *Wij* ervaren immers woede en die spiegelen we, net als eerder onze goede redenen, zonder enige ruis op de inborst van de gerevolteerden. Ook het gevoel wordt dus geprojecteerd en veralgemeend. Maar het gevoel - en dat geldt ook voor de goede reden - is in het beste geval een antwoord op een gegeven situatie. Dat wil zeggen dat het gevoel zijn betekenis en zinvolheid niet enkel ontleent aan degene die voelt, maar ook aan de situatie waarin gevoeld wordt. De situatie roept woede op (ze maakt woede tot een betekenisvol antwoord) en niet omgekeerd. Door de zoektocht naar goede redenen (hoe onmogelijk, onvolledig en hypothetisch ook) op te geven, laten we een beschrijving van de situatie schieten, terwijl net die beschrijving betekenis verleent aan het gevoel (1).

Eigenlijk raken we hier aan het basispatroon van elke stoornis: een sterke gevoelsmatige reactie (vb. angst) op een ingrijpende gebeurtenis (situatie), laat zo'n diepe sporen na dat ze bij de minste en meest onrechtstreekse verwijzing naar die gebeurtenis opnieuw geactiveerd wordt. Vaak is het zo dat omgekeerd ook de minste ervaring van de gevoelsreactie (bv. de ervaring van onzekerheid) de oorspronkelijke gebeurtenis weer in alle levensechtheid opvoert. Zelfs het woord 'angst' kan soms volstaan om het gevoel te ontketenen. Het gevoel verzelfstandigt zich en wordt 'vrij', terwijl de persoon zelf geknecht wordt. De enige manier

om het gevoel beetje bij beetje terug 'in te lijven' is door het te ervaren in een onbedreigende omgeving en de ervaring telkens weer te plaatsen in het lichaam. Pas vanuit die hernieuwde vertrouwdheid kan de basisverwarring tussen bedreigende situatie en gevoel doorbroken worden. De angst kan dan weer een zinvol (ongevaarlijk) lichamenlijks signaal worden ten aanzien van een mogelijk gevaarlijke situatie. Op die manier komt het feitelijke gewicht weer te liggen op de inschatting van de situatie.

Teksten die het te pas en te onpas hebben over de woede, de haat, het verlangen en de passie vertonen veel overeenkomsten met deze problematiek van 'losgelaten' gevoelens. Deze gevoelsgeladen termen worden ten tonele gevoerd alsof ze transparant en toegankelijk waren, maar elk gevoel verwijst voor iedereen weer naar andere gebeurtenissen en contexten. De schrijver projecteert dus *zijn* gevoelsinhoud: de veronderstelde politieke inhoud van het gevoel, berust enkel op zijn individuele ervaringen. Een dergelijk gebruik van gevoelstermen is dus weinig zuiver op de graat, maar het beperkt ons ook omdat het de blik afwendt van de situatie. Die situatie vraagt misschien een heel ander gevoelsmatig (sluwheid, gewiektheid, humor, provocatie) antwoord.

Het dwepen met gevoelens is in alle opzichten te vergelijken met de aftandse redelijke dweperij:

- 1) het houdt ons gevangen in een tegenstelling die onze ervaring ideologisch vertekent en ontvreemdt
- 2) het pretendeert een toegankelijkheid en een universaliteit die ze niet bezit: het gevoel zelf is betekenisloos, de betekenis ervan is radicaal verbonden aan de individuele

ervaring. Deze ervaring is wel mededeelbaar, maar enkel door de communicatie van omstandigheden (belang van beschrijving en analyse).

3) gevoelens zijn niet vreemd aan verstar- ring; ook het gevoel kan zich verzelfstandi- gen en losweken van de situatie om zo van een middel tot een doel op zich te worden. De prijs die hiervoor betaald wordt, is het onvermogen tot situatiegebonden aanpas- sing.

*

Hoe kunnen we dan afrekenen met het wa- pengekletter tussen de rede en het gevoel zonder zelf ontwapend achter te blijven? Enkel als spoken kunnen rede en gevoel te- genover elkaar gesteld worden; zonder hun spookgewaad vluchten ze allebei terug in het individu. Daar worden ze weer de beide zijden van de individuele ervaring. Daar verliezen ze ook hun pretentie van univer- saliteit. Mijn rede-gevoel drukt mij uit en is dus door mij getekend en gekleurd; het is het ervaringsapparaat dat ten dienste staat van mijn eigenbelang (mijn leven, mijn goed-le- ven). Ze brengen mij dus ook niet langer on- der hun wapens, maar worden telkens weer door mij ingelijfd en tot middel gemaakt.

En toch is dat bewustzijn geen volledig ge- sloten doos, net omdat het zich op situaties betreft die gedeeld worden en die tot op ze- kere hoogte adequaat meegedeeld kunnen worden. Daarbij kunnen we soms op een ader van begrip en overeenkomst stoten. ■

(1) tgo. *Le sol instable du néant*, A corps perdu, nr. 3, waarin bijna gesteld wordt dat de beschrij- ving van het bestaande zijn tijd gehad heeft.

(2) ter illustratie: de onnavolgbare lofzang op de liefde van de hand van Ludovic Halévy.

L'amour est un oiseau rebelle
Que nul ne peut apprivoiser,
Et c'est bien en vain qu'on l'appelle
S'il lui convient de refuser.
Rien n'y fait menace ou prière,
L'un parle bien, l'autre se tait,
Et c'est l'autre que je préfère,
Il n'a rien dit mais il me plaît.

L'amour est enfant de Bohème,
Il n'a jamais jamais connu de loi,
Si tu ne m'aimes pas je t'aime,
Si je t'aime prends garde à toi.

L'amour que tu croyais surprendre
Battit de l'aile et s'envola,
L'amour est loin, tu peux l'attendre,
Tu ne l'attends plus, il est là.
Tout autour de toi, vite, vite,
Il vient, s'en va, puis il revient,
Tu crois le tenir, il t'évite,
Tu crois l'éviter, il te tient.

Georges Bizet, *Carmen* (2)

DOEN EN LATEN

De mierenmanieren van de krekels

We hebben het met regelmaat over het arbeidsethos en hoe kan dat ook anders in een samenleving die elke gelegenheid te baat neemt om ons als arbeider-consument voor haar kar te spannen? Toch lijkt de werkwoede tussen de mazen van de kritiek door te sijpelen. Als we erin geslaagd zijn de arbeid- de contracten, de bazen, de collega's, het loon- terug te dringen ten voordele van meer zinvolle activiteiten, lijkt het arbeidsethos daar nog niet noodzakelijk uit geweken te zijn...

Tot een gelijkaardige vaststelling zouden we eveneens kunnen komen met betrekking tot andere kwesties. We kunnen ons nooit geheel onttrekken aan de invloed die de samenleving ons doorheen een onophoudelijk opvoedings- en socialiseringsproces ingelepeld en ingepeperd heeft. En toch willen we vandaag al handelen. Daarom zoeken we naar praktische perspectieven en weigeren we de verlamming van het navelstaren. Maar die praktische benadering kan ook een 'materialisme van de praktijk' verdoezelen dat dynamische, relationele en minder tastbare aspecten van de kwestie buiten beschouwing laat. In het geval van de arbeid en haar ethos heeft deze kwestie bovendien iets van de kip of het ei. Je zou immers kunnen stellen dat dit primaat van de 'werk-baarheid' zelf een element is dat de aanwezigheid van een arbeidsethos verraadt. Maar misschien kan enige systematiek ons opheldering schenken.

Wat verstaan we precies onder het ethos van de arbeid? Laat ons gemakshalve antwoorden dat het een waardensysteem van de arbeid is. Het is datgene dat betekenis verleent aan het feit van de arbeid, eens de materiële nood gestild is. Het is dat wat de arbeid en met de arbeid ook mezelf, de arbeider, zinvol maakt. Die zonnekant vindt haar schaduwzijde in de miskennis en de zinloosheid van de werkloze en zijn ledigheid. Maar het arbeidsethos zou ook kunnen verwijzen naar

de structuur van de activiteit die arbeid genoemd wordt. Arbeid is immers productieve, resultaat- of doelgerichte, efficiënte, ingrijpende activiteit. Deze doe-gerichtheid werpt haar schaduw op een anders gestructureerde activiteit: eentje die een direct doel ontbeert, die niet noodzakelijk tot een resultaat leidt, die tijdrovend kan zijn en niet ingrijpt, maar 'alles wat laat hangen en zijn'.

Ten slotte bestaat het arbeidsethos ook uit een verzameling filosofische en wereldbeschouwelijke opvattingen die de arbeid een op zichzelf staande waarde toekennen. Zo is er de marxistische ideologie die in de arbeid de zelfverwerkelijking van de mens ziet, of de christelijke wereldbeschouwing waarin de arbeid boetedoening is voor de erfzonde. Op het eerste zicht minder metafysisch, maar niet minder dwingend: in de arbeid verdient het individu de samenleving of overstijgt het zijn/haar eindigheid door bij te dragen aan de zaak van de mensheid.

Je zou het arbeidsethos het spookgewaad van de arbeid kunnen noemen: het magische element dat ons aan het werk houdt als we reeds in onze noden voorzien hebben, of de ziel die ontsnapt aan de luddietenhamer.

Aan dit zelfgeweven spookgewaad hangt de wanhopige zich op als hij er niet in slaagt door de begoocheling en de leegte heen te breken. Maar het is diezelfde geest van de

arbeid die diegenen die de arbeid bewust weigeren, soms als een boemerang lijkt in te halen. Want de lege zinloosheid die de ene de nek omdoet, wordt door de ander met dandrang opgevuld. We proberen de kwestie aannemelijk en herkenbaar te maken:

Een eerste punt dat op de aanwezigheid van 'mierenmanieren' duidt, werd eerder al aangeraakt: een voorstel tot project wordt gewogen op zijn werkbaarheid. Een voorbeeld ter verduidelijking: de geneeskunde komt op een bepaald ogenblik als een relevant strijdthema op tafel. Dat nieuwe thema, dat eigenlijk een heel nieuw venster op de wereld biedt, dat overeenkomsten deelt met andere thema's, maar tegelijkertijd haar eigenheid heeft, wordt verengd tot een invalshoek van 'werkbaarheid': in welke mate is het mogelijk uit dit thema een schema te destilleren van verantwoordelijke individuen en structuren enerzijds en medeplichtigen in revolte anderzijds. Een vereenvoudiging ter wille van de werkbaarheid of geloven we echt in zo'n zwart-wit visie? Maar scherper dan de kritiek op dit perspectief zelf, willen we benadrukken welke perspectieven het in de schaduw stelt of alle zuurstof onttrekt. Vaak staat ze een discussie in de weg die een echte toe-eigening van het thema zou toelaten (over meer fundamentele concepten als 'ziekte' en 'gezondheid' bvb.). Daardoor ontgaan ons de interne contradicties, maar ook de mogelijkheden die een thema kan bieden. Bovendien komen we er zo nooit toe elementen te ontdekken die we waardevol vinden in een thema. We blijven er even bij trappelen, maar niet langer dan nodig is om er een trap tegen te kunnen geven. Wanneer er een stap verder gezet wordt, belandt die al te gemakkelijk in het verdomhoekje van de naïeve pogingen tot autonomie.

Een tweede aanwijzing zou je kunnen zien in de aanwezigheid van een discours dat de na-

druk legt op strategie en methode. Dit punt is natuurlijk sterk verbonden met het voorgaande, vermits het gaat om verschillende kenmerken van wat we eerder de structuur van de arbeidsactiviteit noemden. We zijn met weinigen en willen dus met methode tewerk gaan. Alleen hebben methodes de kwalijke neiging om te verstarren en de concrete mogelijkheden en eigenheden van een situatie uit het oog te verliezen. Voor men het weet houdt men vast aan een methode, een weg, die ver van de werkelijkheid afleidt of de blik op die werkelijkheid zelfs vertekent. Het gaat er natuurlijk niet om de methodiek, of ten minste, de coherente, volgehouden poging overboord te gooien. Maar bij elke gehanteerde methode zou de toetssteen de beschrijving en de analyse van de werkelijke situatie moeten zijn en blijven.

Iets veelzeggender misschien is de moeite die we hebben om in een gegeven situatie bewust te kiezen voor niet-doen en deze keuze te waarderen als een volwaardige mogelijkheid en niet als een impliciet teleurstellend zwakgebod. Op elk moment is deze mogelijkheid aanwezig en geeft ze mee betekenis aan onze keuze om wél te handelen. Maar de mogelijkheid van het niets doen is dus niet alleen de mooiste reden om te handelen (*Ai ferri corti*). Niet-doen is strategisch vaak een erg belangrijke mogelijkheid, bovendien laat ze ons toe om te verpozen bij een probleem, het verder uit te diepen en misschien later alsnog te handelen of er gewoon eens bij te staan en naar te kijken, zelfs de jeuk te voelen in onze handen en dan toch beslissen om er geen gevolg aan te geven.

In nauwe samenhang met het voorgaande kunnen we het sluipende schuldgevoel plaatsen, dat ieder van ons wel al eens bespeurd heeft wanneer hij uiteindelijk besluit om de trein van het handelen aan zich te laten voorbijgaan. Daar slaat de doe-drang de handen

in elkaar met de cultureel ingebakken 'zonde van de luiheid'.

Aan de andere kant van dezelfde richting vinden we de overgave waarmee mensen zich in de activiteit storten. We zijn niet zonder bewondering voor die inzet en trekken niet in twijfel dat die, ten minste in oorsprong, aan een authentieke goesting beantwoordt. Tegelijkertijd denken we dat de inhoud van een activiteit op een bepaald moment zijn vorm niet langer goedmaakt. Een activiteit die we ondanks onszelf (onze gezondheid in de breedste zin van het woord) doordrijven, weerspiegelt een dwang. Ze weerspiegelt het schema van een belang, dat boven onszelf uitgaat en in dienst waarvan we ons stellen. In dat opzicht hoeft, wat ons betreft, de moegestreden militant niet onder te doen voor de totaal opgebrande werknemer. De verhouding tot hun 'zaak' is dezelfde, hoe verschillend de zaak ook zijn mag.

Op zich genomen hadden we de voorge-noemde punten ook kunnen opnemen in een positieve evaluatie. We hebben er allemaal bewust voor gekozen om een levensproject te maken van de subversie van de autoriteit. De voorgaande punten weerspiegelen ook die bewuste keuze. Maar we hebben die keuze niet gemaakt om er al onze levenskracht aan op te branden, in afwachting van een al te christelijke 'betere tijd'. We maken haar, elke dag opnieuw, omdat ze ons toelaat nu al een zekere oogst binnen te halen.

Die oogst bestaat precies uit datgene dat we ons kunnen toe-eigenen en dat ons de energie en de kracht geeft om datgene te vernietigen dat we onszelf en anderen niet toewensen. Dat kan de ongedwongen omgang zijn met kameraden, de ontspanning na de gezamenlijke inspanning, het samen heel bewust niets doen of de verkenning van andere vormen van doen. Eens niet vergaderen, maar de aan-

gename omstandigheden scheppen om een thema verder uit te diepen. Daartoe behoren ook alle praktijken die de greep op ons eigen leven vergroten. De verwijzing naar de 'straf-hoek' van de individuele keuze verenigt node-loos de horizon van ons handelen.

Daarnaast wil deze tekst de optie van het niet-doen aankaarten. Niet doen als een strategische keuze, maar ook als een keuze waaruit zelfzorg spreekt en die ons onderscheidt van het manische doen dat ons omringt. Niet doen, ook als een radicale manier om de vraag te stellen naar de zinvolheid van onze handelingen. In het vertrouwen dat er daarop met meer helderheid en kracht gedaan kan worden. Eventueel.

Ten slotte is het arbeidsethos ook altijd een verhouding tot onszelf. Het vinden van een evenwichtige verhouding tussen doen en zijn is een individuele kwestie, omdat iedereen over een unieke constitutie beschikt die zijn/haar gevoeligheid voor aanhoudende stress bepaalt. Rekening houden met deze kwetsbare balans, tegen de eisen en verwachtingen van de omgeving (de baas, de groep) in en zonder onszelf nodeloos te beperken - is een concrete uitdaging van het arbeidsethos. Bovendien kunnen we met Bertolt Brecht tot de vaststelling komen dat 'stilstaan een hele vooruitgang kan zijn': in de stilstand en het gebeurlijke niet-doen ontmoeten we pas de conditioneringen die steeds weer in ons doen binnensluipen. In die ontmoeting liggen misschien onverwachte mogelijkheden verborgen. ■

NIETS DOEN

Zittend op het terras, waarvan het gewelf het voorkomen van een klooster geeft, kijk je, voorbij de tuin op de helling, voorbij de weg die daaromheen slingert, naar de baai. Het is vroeg in de ochtend en nog niet erg warm. Voor één van de boogvensters van het terras hangt, aan de buitenkant, een dun bladergordijn bezaaid met bloedrode bloemen dat de horizon toedekt en haar tegelijkertijd, zoals een dun weefsel, laat doorschemeren. Wat zou dat voor een boom zijn? Het is een tropische boom die je nog nooit eerder gezien hebt. (Denk eraan om zijn naam te vragen.)

Een vaag geluid van stemmen maakt dat je naar beneden kijkt: met lange bewegingen, donkere ontblote borst, witte broek, strooien hoed, werken er een paar mannen aan de weg. Werken? Hier lijk je plotseling uit je gedachten op te schrikken. Werk? In deze omgeving is, of lijkt, alles zo nutteloos dat je het idee van werk spontaan uit de weg bent gegaan. Eens even zien. Gisteren ben je hier aangekomen en morgen vertrek je al weer. Is het dan nu nog wel de moeite waard die instinctieve vergeetachtigheid van je betreffende het werk en die instinctieve schrik die je voelde toen je je eraan herinnerde, onder de loep te nemen?

Eens even zien. Is deze sensuele wereld van zee en zon waarin je sinds een paar uur gelooft te leven eigenlijk wel echt? Is het niet een onbereikbare jeugdroom, waarop je al je hele leven lang aan het jagen bent? En al bestond deze wereld echt, zou hij dan wel ooit van jou kunnen zijn? Het is heerlijk om de liefde te bedrijven, te zwemmen en te zonnen, maar zou je de rest van je tijd op die manier kunnen doorbrengen? Ik weet wat je gaat antwoorden, deze wereld, of hij nu echt is of niet, is voldoende. Nietsdoen is voor jou voldoende om te doen.

Eén van de voordelen van dit klimaat is dat het veel scherper uit doet komen wat voor een belangrijke rol ijdelheid en verveling spelen in het overdrijven van de menselijke activiteit. Is het, om te leven, nu werkelijk nodig zich zo uit de naad te werken? Was de mens maar in staat een kwartiertje rustig in zijn kamer te blijven zitten. Maar nee hoor: hij moet dit doen, dat doen, en dat andere en nog veel meer. En ondertussen, wie neemt er dan het werk van het leven op zich? Van het leven om het leven? Van het leven om het genot van het in leven zijn, en verder niets? Hou nu maar op met die monoloog van je en kijk eens om je heen.

Kijken en nog eens kijken. Is dat nou nietsdoen? Wie kijkt er eigenlijk nog naar de wereld? Wie bekijkt haar nog met een verwonderde blik? Misschien alleen de dichter nog maar en verder niemand. Een andere keer heb je gezegd dat de poëzie het woord is. En de blik dan? Is de blik dan geen poëzie? Want de natuur vindt het leuk om zich verborgen te houden en je moet haar zien te betrappen door haar langdurig en hartstochtelijk te bekijken. De blik vormt de ene vleugel, het woord de andere van die ongrijpbare vogel die de poëzie is. Niets minder dan blik en woord maken de dichter. Daar heb je dan het werk dat jouw nietsdoen vormt: het karwei van het kijken en daarna het karwei van het wachten op de komst van het woord.

Nu, kom overeind en ga naar het strand. Deze ochtend heb je met je nietsdoen al bijna genoeg gedaan. - Luis Cernuda: *De vogel poëzie*

DE KOOI VAN HET BESTAANDE

Over de noodzakelijkheid van een buitenkant en de noodlottigheid van haar ontkenning

Je zou het bijna het refrein kunnen noemen van een hele reeks analyses: het 'bestaande' kent geen buitenkant (meer). In zijn historische ontwikkeling heeft het systeem van overheersing en onteigening zijn totalitaire wensdroom bereikt: zijn logica weerklinkt doorheen de hele fysieke ruimte en heeft ook onze waarneming, psychologie en onze voorstellingen en ideeën op een doortastende manier besmet. Zowel in hoeveelheid als in hoedanigheid (kwantiteit én kwaliteit) is er geen ontkomen meer aan.

Alles moet weg

De negatie, de vernietigende ontkenning van het bestaande blijft dan de enige openstaande weg voor de subversie en de revolutie. Daarom kan "wat we zijn en wat we willen enkel met een *neen* beginnen" (In *Ai Ferri Corti*). Daarom kan de activiteit ook niet meer zijn dan een "overdreven praktijk van vrijheid", of zelfs een praktijk van overdreven vrijheid: verder dan een bevestiging van wat we *niet* willen; van datgene waarvan we *vrij* willen zijn, komen we immers niet meer. De omsingeling door wat we niet willen is totaal, net als het onvermogen, nee, de principiële onmogelijkheid, om tot een formulering te komen van iets dat we wél willen of dat we ons eigen zouden willen maken. En als er dan toch iets gevonden wordt waarvan we eigenlijk liever niet 'vrij' zouden willen zijn, dan moet deze toe-eigening wél de stempel krijgen van 'individuele keuze' opdat ze geen lek zou slaan in onze ideologische hypothesen. Naast onze vrijetijdsbestedingen en in afwachting van de totale subversie van het bestaande, rest er ons dus het niets of, zonder filosofische franjes: niets.

De terugkeer van de hoop

Maar het gewicht van dat niets is verpletterend en de ideologische houdingen die we er tegenover innemen zijn gekunsteld: de speelsheid, de vreugde... Net vóór de tsunami

onze kinderruggen breekt, slaat elke glimlach om in angst. We hebben iets nodig terwijl we beetje bij beetje wegzakken in dit drijfzand: een hoopgevend twijgje om naar te reikhalzen. De algehele ontkenning zorgt ervoor dat elke vorm van beaming en toe-eigening overgeheveld wordt naar een letterlijk hiernaamaals: het *totaal andere* dat voorbij de horizon ligt en ons pas daar en dan geopenbaard zal worden en in de schoot zal vallen. Tot die dag verblijven we in het wereldse tranendal, waarin zelfs geen graankorrel van de komende oogst te rapen valt. Het christelijke "alles is ijdelheid" vindt een nieuwe vorm en het doet er weinig toe dat we dáár het bestaande verloochenden om het hier te vernietigen. In beide gevallen is de onmiddellijkheid niet de vindplaats van iets waardevols; van iets dat we ons nu al kunnen toe-eigenen en dat dus geen belofte blijft.

Goeie ouwe grote avond

Als het bestaande hermetisch afgesloten blijft van elk 'buiten' blijven er voor de critici maar twee opties open. In de eerste optie wordt de negativiteit zelf de enige waarde en houden we bijgevolg enkel de gemythologiseerde 'Vrijheid' over van de totale ontkenning. Als we niets willen, willen we toch nog vrij zijn van alles en blijft ten minste die waarde of dat einddoel rechtop. In de tweede optie blazen we een hele schare oude spoken nieuw le-

ven in. Hier ontwikkelt de verwerpelijkheid van het bestaande zich rechtvaardig met de vage voortreffelijkheid van het toekomstige en tekent de breuklijn tussen beide zich steeds scherper af. Vandaar de recuperatie van een opvatting over revolutie die overeen met degelijke argumenten afgeschreven werd. De afrekening met het bestaande wordt weer een precieze historische gebeurtenis; de lange nacht van de geschiedenis die omgevoerd wordt voor de dageraad. Daar verschijnt alles plots in een ander licht en wrijven we ons verbaasd de ogen uit over onze diepe, duizendjarige slaap. Voorlopig, in afwachting van dat kantelmoment, blijven we echter verstoken van elke positieve bepaling daarvan, want die zou opnieuw het binnensijpelen van een buiten veronderstellen. We zijn dus aangewezen op nogal mystiek aandoende, negatieve bepalingen (het *totaal andere*) en weinig toegankelijke ervaringen als dromen. Tegelijkertijd verraadt de weg altijd wel iets van de bestemming en het klassieke revolutiebegrip lijkt niet minder dan vroeger naar hoofdletters en absolute concepten (de mensheid en menselijkheid, het broeder- en zusterschap, de Vrijheid) te leiden. Ook hier lijkt het aannemelijk dat de absolute van die concepten in relatie staat tot het feit dat ze zo absoluut *vreemd* zijn aan wat we hier en nu reeds kunnen beleven.

De uitsluiting van elk 'buiten' veroordeelt ons tot het nihilisme van de totale ontkenning. Die totale ontkenning leidt op haar beurt tot de klassieke opvatting van de revolutie als een even totale omwenteling en verleidt ons tot de projectie van weinig onschuldige droombeelden op die eindtijd.

Buiten druipt binnen

Tot dusver gingen we enkel na welke gevolgen de uitsluiting van een buitenkant heeft voor een project dat wil afrekenen met de autoriteit en de onteigening. Het loont de moeite ook de hypothese zelf eens op haar houdbaarheid te toetsen. Als we haar letterlijk nemen (en veel korreltjes zout laat ze niet toe) snoert ze immers zichzelf de mond. Want wat is het statuut van de zin die stelt dat er geen 'buiten' meer bestaat? Hoe is kritiek überhaupt nog mogelijk als er niet ten minste nog een buiten *denkbaar* is? En als die denkbaarheid nog bestaat, is de krachtige bevestiging daarvan dan niet essentieel?

We kunnen ons niet enkel indenken dat iets *niet* zou kunnen zijn; ook het *anders-zijn* van de dingen is denkbaar. Elke interventie in onze omgeving is het product van die eenvoudige dialectiek tussen denkbaarheid, mogelijkheid en werkelijkheid. We wilden vrij zijn van de koude en zagen de mogelijkheid om de werkelijkheid naar onze hand te zetten en bomen en rotsen om te vormen tot be-

schermdende huizen. Ofte: in wat is, zagen we wat zou kunnen zijn en ons handelen spande zich als een brug tussen beide oevers in. Dit samenspel van ontkenning en bevestiging lijkt de voorwaarde te zijn voor het handelen als dusdanig: zonder de onvrede met het ene geen zoektocht naar het andere; zonder de denkbare of tastbare mogelijkheid van het andere zelfs geen onvrede met het ene.

Eigenheid en strijd

Vermits net die aanwezige mogelijkheid en positiviteit niet kan erkend worden in de idee van een waterdicht bestaande, wordt die dimensie afgedaan als illusie of als individuele keuze.

Op een louter persoonlijk vlak leidt de uitsluiting van een buiten dus tot de stokoude tweedeling tussen wat betrekking heeft op de revolutie en van een universele orde is en wat betrekking heeft op onze persoonlijkheid en enkel een particulier belang vertegenwoordigt of zelfs stokken tussen het revolutionaire wiel kan steken. De tekening die een affiche illustreert, de schoonschrijverij, de kennis van geneeskunde, mechanica, informatica, geschiedenis... allemaal individuele grappen en grollen die principieel geen onderdeel uitmaken van 'het politieke project' en dus niet actief gedeeld en gestimuleerd worden. Even zovele uitdrukkingen van onze eigenheid, die plaats moeten ruimen voor wat echt van tel is. Hoeveel jaren duurt het soms vooraleer we te weten komen wat onze vrienden drijft in het leven? We kennen enkel onze gedeelde goesting om af te rekenen met de autoriteit, maar datgene dat ons positief omschrijft en waarvan we niet vrij willen zijn, steken we onder stoelen en banken. Dat net de appreciatie van die elementen veel strijden en de mensen die eraan deelnemen de nodige zuurstof zou kunnen geven, spreekt voor zich, maar waarom zouden we net op dat argument hameren en

niet eerder op de rijkdom, de waardering en de kracht die een-ieder daaruit zou kunnen putten?

Eigendom en strijd

In het verlengde van die rijkdom liggen alle andere vragen, want een wereld van vervreemding verdraagt geen vrije toe-eigening en toch is net die toe-eigening van de wereld noodzakelijk om tot eigenheid te komen en de magische cirkel van vervreemding te doorbreken. De benauwdheid van het ouderlijke huis had de mogelijkheid en de ervaring van het zelfstandig wonen nodig. De vastgeroeste en gedwongen relaties kunnen niet doorbroken worden zonder de al tastbare, hoewel nog fragmentarische ervaring van de vrije vereniging. De idee van de vernietiging van de gevangenis werpt ons de vraag van straf, schuld en onschuld in het gezicht... en er moet in de praktijk geantwoord worden. Hoe zouden we de autoritaire geneeskunde in vraag kunnen stellen zonder tegelijkertijd onze lichamen aan haar greep te onttrekken en ons andere praktijken toe te eigenen? Telkens werpt het *tegen* de vraag op naar een *voor*; we beschrijven onszelf door het ene af te schrijven en het andere te onderschrijven.

Hetgeen we ons willen eigenmaken moet echter onverzoenbaar zijn met datgene dat we niet wilden, anders wordt de eigendom een zoethoudertje, een onleefbaar eiland, een toegeving op voorwaarde van inschikkelijkheid. Enkel als échte, niet vergunde toe-eigening kan ze de weigering dynamische kracht geven.

We raken hier natuurlijk een achillespees van de anarchistische traditie, want: de eigendom, daar zijn we tegen. En toch zal elke strijd op een bepaald moment ook de ruimte moeten veroveren. Op een bepaald moment zal de onteigening van de staat teniet gedaan moeten worden door de wetteloze toe-eigening

van wat we nog de moeite waard vinden. En natuurlijk zal die verovering meer een kwestie van subversie, van omwaarding zijn, dan een fysieke verovering. Door het respect voor de eigendom te verliezen, zullen we voor het eerst eigenaars worden.

De opstand en haar goeie redenen

We zagen eerder hoe een visie die elke positieve mogelijkheid uitbant ons nodeloos overlevert aan de alleenheerschappij van de negativiteit enerzijds en aan de totale vreemdheid van de post-revolutionaire werkelijkheid anderzijds. Als die vreemdheid en die negativiteit gedeeltelijk opgeheven worden, gebeurt dat met zoveel beeldspraak en figuurlijkheid dat er wel stront aan de knikker moet zijn.

De hypothese van de alomtegenwoordigheid van de overheersing voert ons dus terug naar het oude revolutionaire schema. De vele kritieken die gedurende jaren ingebeukt hebben op dat schema worden daarbij overgeleverd aan de vergetelheid. De lineaire visie op de geschiedenis die eraan ten grondslag ligt; de christelijke stam waarop die visie geënt is (de apocalyptische afrekening tussen goed en kwaad); de afwachting die ze genereert; haar historische mislukkingen; haar ontsporingen; haar guillotines. Met deze kritiek gaat ook de positieve waardering van de opstand verloren: de opstand wordt herleid tot een methode, tot een bepaald moment dat totaal verstoken is van inhoudelijke motivatie. En toch was 'de keuze voor de opstand' voor velen net een inhoudelijke keuze: om hier-en-nu te handelen, zonder al te veel beloftes te hoeven doen, zonder een paradijs in het vooruitzicht, ook zonder de rechtvaardiging van het aantal.

Als er hier-en-nu voor ieder van ons al wat te grijpen valt, wordt de opstand weer meer dan een functie van de revolutie: ze wordt de beweging waarin we onze eigenheid bevestigen en die we in medeplichtigheid delen met anderen. In deze beweging rekenen we af met

wat we niet willen en eigenen we ons toe wat we willen. Tegenover de vreemdheid en de vervreemding stellen we dus ons wetteloos grijpen naar de dingen: onze toe-eigening en onze eigenheid, want iedereen wil weer wat anders.

"Als wij de wereld uit onvrijheid willen verlossen, dan willen we dat niet ter wille van de wereld, maar ter wille van onszelf: want omdat we van beroep of uit 'liefde' geen wereldverlossers zijn, willen we haar slechts van anderen afwinnen. We willen haar ons eigen maken."

(M. Stirner, De enige en zijn eigendom)

Besluit

Ik ben geen kolonie van het kapitaal, maar evenmin ben ik een vrijstaat. Wie me de eerste landsnaam opplakt, verloochent mijn eigenheid. Wie me de andere landsnaam opspldt, levert me over aan wat me van mezelf vervreemdt. Ik ben de gelijktijdige weigering van wat ik niet wil en de onvergunde greep naar wat ik wil. Enkel die dubbelzinnigheid geeft mijn veelzijdigheid weer. Een activiteit die zuurstof geeft aan deze twee dimensies kan individuen verenigen, zonder die vereniging een verarming te laten zijn. ■

ITHAKA

Als je op je tocht naar Ithaka vertrekt,
smeeke dat je weg heel lang mag zijn,
vol avonturen, vol ervaring.

De Laestrygonen en de Cyclopen,
en de toornige Poseidon moet je niet vrezen;
zulke wezens zul je nooit vinden op je weg,
als je denken hoog blijft, als een uitgelezen
bewogenheid je lichaam en je geest bezielt.

De Laestrygonen en de Cyclopen,
de woeste Poseïdon zul je niet ontmoeten,
als je ze niet met je meedraagt in je ziel,
als je ziel ze niet voor je ogen plaatst.

Smeeke dat je weg heel lang mag zijn,
Dat er vele zomerse morgens zullen zijn
waarop je, met wat een voldoening, wat een vreugde
zult binnengaan in voor het eerst aanschouwde havens;
en dat je moogt vertoeven in phoenicische stapelplaatsen,
en daar goede waren kopen kunt,
parelmoer en koralen, amber en ebbenhout,
en zinnestrelende parfums van elke soort,
zo overvloedig als je kunt zinnestrelende parfums;
en dat je naar vele steden in Egypte gaan moogt
om te leren en te leren van de wijzen.

Houdt altijd Ithaka in gedachten.
Daar aan te komen dat is je bestemming.
Maar overhaast de reis volstrekt niet.

Beter dat die vele jaren duren zal,
en dat je, oud al, landen zult op het eiland,
rijk met alles wat je onderweg hebt gewonnen,
niet verwachtend dat Ithaka je rijkdom geven zal.

Ithaka gaf je de mooie reis.
Zonder dat eiland was je niet op weg gegaan.
Verder heeft het je niets meer te geven.

En als je het armelijk vindt, Ithaka misleidde je niet.
Zo wijs als je bent geworden, met zoveel ervaring,
zul je al begrepen hebben wat Ithaka's betekenen.